

ANDRZEJ TADEUSZ STANISZEWSKI

 <https://orcid.org/0000-0002-9187-1826>

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Katedra Historii Literatury Staropolskiej

Czuły gospodarz, pszczela praca i porządek jako proces w *Ekonomice ziemiańskiej generalnej* (1675) Jakuba Kazimierza Haura

Чуткий хозяин, пчелиный труд и порядок
как процесс в *Общей земледельческой
экономике* (1675) Якуба Казимежа Хаура

Абстракт

В статье обсуждается фрагмент агрономического трактата XVII века *Общая земледельческая экономика* (1675) Якуба Казимежа Хаура, в котором автор кратко восхваляет пчелиный рой как образец хорошо организованного хозяйства. Хотя анализируемый пассаж может казаться на первый взгляд условным повторением наблюдений о культурном значении фигуры пчелы в древней литературе и культуре, его рассмотрение в контексте всего трактата позволяет понять его функцию как инструмента представления концепции Хаура о роли хозяина, характере его труда и роли животного в политическом воображении.

Ключевые слова: пчелы, Якуб Казимеж Хаур, Речь Посполитая Обоих Народов, хозяйство, агрономическая литература

A Caring Steward, Bee Work, and Order as
a Process in Jakub Kazimierz Haur's
General Gentry Economy (1675)

Abstract

This article analyzes a passage from the seventeenth-century agronomic treatise *General Gentry Economy* (1675) by Jakub Kazimierz Haur, in which the author offers a brief praise of the beehive as a model of a well-organized estate. Although at first glance the passage may appear to be a conventional reiteration of familiar observations about the cultural significance of the bee in early modern literature and thought, situating it within the broader context of the treatise reveals its function as a conceptual tool for articulating Haur's views on the role of the steward, the nature of his labor, and the place of animals in political imagination.

Keywords: bees, Jakub Kazimierz Haur, the Polish-Lithuanian Commonwealth, manor, agricultural literature

Gospodarstwo rolne w dawnej Rzeczypospolitej było nie tylko obszarem produkcji, ale też miejscem licznych interakcji – ludzi ze sobą nawzajem, z przestrzenią, z innymi istotami. W traktacie Jakuba Kazimierza Haura *Ekonomika ziemiańska generalna* (1675)¹ siedemnastowieczny czytelnik mógł znaleźć praktyczne informacje na temat tego, jak możliwie najefektywniej wykorzystać te interakcje w sprawnym zorganizowaniu własnej posiadłości. Niniejszy tekst skupi się na krótkim, ale istotnym fragmencie książki, w którym autor zatrzymuje się nad jednym gatunkiem: pszczołami, ich pracą i miejscem w sprawnie działającym majątku. Choć zawarta w dziele zwięzła pochwała roju jako skutecznie funkcjonującej społeczności może wydawać się zaledwie konwencjonalną dygresją, ten niepozorny passus jest pomocny w zrozumieniu proponowanego we wczesnonowożytnym tekście modelu gospodarza i wzorca, jakiego poszukuje w pracy istot pozaludzkich.

Haura książki o gospodarstwie

Jakub Kazimierz Haur (1632–1709) wywodził się z warszawskiej rodziny mieszczańskiej, która za panowania Jana Kazimierza doczekała się nobilitacji². Dość dobra sytuacja materialna domu umożliwiła autorowi najpierw studia w Krakowie, potem zaś służbę w Warszawie i we Lwowie u zamożnych rodzin mieszczańskich oraz odbycie – już w wieku trzydziestu kilku lat – podróży przez Włochy, Niemcy, Holandię i Anglię³. Po powrocie zajął się praktyką administrowania gospodarstwem – był pisarzem i superintendentem w latyfundium Stanisława Skarszowskiego, potem służył w majątku Jana Andrzeja Morsztyna, podskarbiego koronnego

¹ Jakub Kazimierz Haur, *Oekonomika ziemianska generalna punktami partikularnemi, interrogatoryami gospodarskimi, praktyką miesięczną, modelluszami abo tabułami obiasniona* [...] (Kraków: drukarnia Mikołaja Aleksandra Schedla, 1675), <http://polona.pl/preview/755e4fd3-b06d-4ada-8396-855f7f21adf0> (dostęp: 29.02.2024). Dalsze odwołania do tekstu: [numer strony lub oznaczenie literowe karty]. W cytatach zmodernizowano pisownię.

² Antoni Podraza, „Haur, Jakub Kazimierz”, w *Polski słownik biograficzny*, red. Kazimierz Lep-szy et al., t. 9 (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1960–1961), 311; Antoni Podraza, *Jakub Kazimierz Haur: pisarz rolniczy z XVII wieku. Studium z dziejów polskiej literatury rolniczej* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1961), 14; Piotr Kowalski, *Theatrum świata wszystkiego i poćniwy gospodarz. O wizji świata pewnego siedemnastowiecznego pisarza ziemiańskiego* (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000), 50.

³ Aleksandra Jakóbczyk-Gola, „Gabinety osobiwości natury. Barokowe ogrody w świetle kultury kolekcjonowania”, w *Obraz natury w kulturze intelektualnej, literackiej i artystycznej doby staropolskiej*, red. Elwira Buszewicz et al. (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2020), 424–425, <https://doi.org/10.31338/uw.9788323546948>.

i znanego poety. Doświadczenie zdobyte na tych posadach pozwoliło mu z czasem osiąść w Krakowie i wydzierżawić wieś Chorowice, gdzie mógł zacząć zarządzać własnym gospodarstwem. Choć jego praktyka administracyjna budziła wątpliwości – miał zaniedbywać interesy Skarszowskiego na tyle, że sprawa trafiła przed sąd – nie przeszkodziło mu to udzielić w swoich utworach licznych rad na temat tego, jak zarządzać majątkiem. Jego trzy główne dzieła poświęcone gospodarstwu – *Ekonomika*, jej rozszerzona wersja *Ziemiańska ekonomika generalna* z 1679 roku oraz znacznie zmieniony i rozbudowany *Skład albo skarbiec sekretów ekonomiej ziemiańskiej* z 1689 roku (drugie wydanie w 1693 roku) – zapewniły mu szeroką publiczność i były wznawiane jeszcze do końca XVIII wieku⁴.

W każdym utworze Haura znaleźć można liczne fragmenty poświęcone zwierzętom, jednak charakter tych uwag zmienia się wraz z zainteresowaniami autora. Rozpoczyna on swoją twórczość od dzieł przede wszystkim instruktażowo-praktycznych, z czasem jednak zaczyna uzupełniać instrukcje gospodarcze o przekrojową, „encyklopedyczną” summę wiedzy. Widać to dobrze w jego trzech księgach agronomicznych: czytelnicy pierwszych dwóch *Ekonomik* otrzymują informacje przede wszystkim na temat świń, koni oraz innych zwierząt, nie tylko istotnych dla funkcjonowania gospodarstwa, ale też po prostu bliskich i znanych z codziennego doświadczenia; z kolei odbiorcy *Składu* mogą poczytać także o słoniach, „jednorozcu bystrym”, małpach „sztucznych a pociesznych” czy „krokodylu jadowitym”⁵. Jak wskazała Aleksandra Jakóbczyk-Gola, „o ile *Ziemiańska generalna oekonomika* przedstawia gospodarczy i utylitarny charakter trzymania zwierząt, o tyle *Skład albo skarbiec*... koncentruje się na ich aspekcie estetycznym”⁶. Badacze zajmujący się przedstawieniem tematyki zwierzęcej u Haura nie bez racji skupiali się przede wszystkim na *Składzie* jako tekście najbogatszym znaczeniowo i najlepiej podsumowującym wizję autora⁷. Należy jednak dodać, że pierwsza *Ekonomika* jest

⁴ Podraza, „Haur, Jakub Kazimierz”, 311; Podraza, *Jakub Kazimierz Haur*, 15–17; Jakóbczyk-Gola, „Gabinety osobliwości”, 424–426.

⁵ Jakub Kazimierz Haur, *Skład albo skarbiec znakomitych sekretów ekonomiej mieszczkańskiej* [...] (Kraków: drukarnia Mikołaja Aleksandra Schedla, 1693), 320, 322, 325, 328, <https://dbc.wroc.pl/dlibra/publication/153188/edition/110952/content> (dostęp: 28.02.2024).

⁶ Aleksandra Jakóbczyk-Gola, *Ogrody zwierząt. Staropolskie zwierzyńce i menażerie* (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego – Muzeum Historii Polski, 2021), 200, <https://doi.org/10.31338/uw.9788323552130>.

⁷ Podraza, *Jakub Kazimierz Haur*; Kowalski, *Theatrum świata*; Piotr Badya, *Obraz rodzimej przyrody dzikiej w kulturze staropolskiej. Wybrane zwierzęta łowne w dziełach ks. Krzysztofa Kluka i Jakuba K. Haura* (Toruń: Adam Marszałek, 2013); Joanna Partyka, „*Skład albo skarbiec*... Jakuba Kazimierza Haura jako źródło do badań nad społeczeństwem staropolskim”, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, t. 40 (1996): 81–91; bardziej przekrojowe podejście względem dzieł Haura reprezentują prace: Tomasz Ślęczka, „Przyroda w gospodarskich encyklopediach doby staropolskiej”, w *Człowiek wobec natury – humanizm wobec nauk przyrodniczych*, red. Jacek Sokolski (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2010), 85–106; Jakóbczyk-Gola, *Ogrody zwierząt*.

czymś więcej niż tylko wczesną wersją uwag, które znaleźć można w *Składzie* – na co zresztą wpływa zasadnicze przeznaczenie książki. Joanna Partyka zauważyła, że *Skład* funkcjonuje raczej jak popularne w nowożytnej Europie „księgi sekretów”, mające tyleż pouczyć, co zabawić czytelnika⁸, tekst, w którym – jak określił to Piotr Kowalski – „dyskurs ulegał jednak łatwo sylwicznemu żywiołowi – od apodyktycznej prezentacji też łatwo przechodził do materii egzemplarnej bogatej w niezwykle i barwne przypadki”⁹. Z kolei celem książki z 1675 roku jest przede wszystkim przedstawienie w możliwie przejrzysty i instruktywny sposób rad mających pomóc czytelnikom stworzyć gospodarstwo doskonałe, ale też osiągalne. Takie pragmatyczne skupienie się na regulowaniu stosunków między figurą gospodarza a realnymi przestrzeniami i istotami sprawia, że fragmenty odchodzące od tego schematu nie tylko przykuwają uwagę, ale każą także zastanowić się nad ich przeznaczeniem.

Pasieka jako gospodarstwo „bez wszelkiego kosztu snadne”

Pragmatyzm, ale też ambicja utworu ujawniają się już na pierwszych stronach. W kończącym serię zwyczajowych w książce nowożytnej paratekstowych zaleceń i przedmów wstępie Haur zachęca do lektury i usprawiedliwia podjęcie się trudu pisania na wybrany temat. Jak przyznaje, zawarte w tomie rady mają na celu pewien szerszy projekt polityczny. Nauczony doświadczeniem „mistrzyni eksperyencji” i „zwyczajów” ułożył swoją książkę tyleż dla zaspokojenia ciekawości czytelnika w temacie zasad administracji gospodarstwem, co kierowany „kraju polskiego potrzebą, kędy *spatiosus viget agriculturae campus* [rozległe i kwitnące pola uprawne – A.T.S.]” [nlb.]. By odpowiedzieć na wskazaną potrzebę, należy na tych rozległych przestrzeniach wprowadzić porządek, który umożliwiłby ich mieszkańcom sprawne zarządzanie ich zasobami, w czym pomóc miało wdrożenie zaleceń zawartych w traktacie. Haur podnosi też znaczenie innego rodzaju zorganizowania, czyli kolejności lektury, wskazując na samym końcu fragmentu, że ponieważ starał się tego dopilnować podczas pisania tekstu, „do łaskawego czytelnika dopomagam się, aby takiegoż porządku w czytaniu przypilnował” [nlb.]. Ta wyraźna instrukcja odbiorcza – wzmocniona jeszcze przez umieszczenie na sąsiadującej stronie spisu treści – ma podkreślić charakter tekstu jako poradnika, który pomoże osiągnąć założone cele tylko przy systematycznej i uważnej lekturze.

⁸ Joanna Partyka, *Między „scientia curiosa” a encyklopedią. Europejskie konteksty dla staropolskich kompendiów wiedzy* (Warszawa: Instytut Badań Literackich Wydawnictwo, 2019), 157, 173.

⁹ Kowalski, *Theatrum świata*, 153.

Następujący po tych stronach traktat podzielono na trzy zasadnicze części. Część pierwsza złożona jest z 31 „punktów partykularnych”, przekazujących konkretne instrukcje z zakresu uprawy roli, hodowli zwierząt czy utrzymania infrastruktury gospodarskiej. Część druga – *Puncta informationis* – składa się z 19 krótszych rozdziałów, regulujących kwestie obowiązków i wynagrodzenia pracowników majątku oraz zawierających „wskazówki dotyczące należytego prowadzenia rachunkowości i sprawozdawczości”¹⁰. Całość wywodu przedstawiona jest w tonie – by posłużyć się terminem Kowalskiego – „apodyktycznym”, składa się z szeregu kategorycznych zaleceń odnośnie do działań, które czytelnik musi podjąć, by gospodarstwo mogło sprawnie funkcjonować. W części trzeciej autor właściwie porzuca narracyjny charakter tekstu, prezentując kwestionariusze pytań, przeznaczony dla czytelniczek wierszowany skrót tekstu, kalendarz gospodarczy oraz „modellusze arytmetyczne”, które mają pomóc odbiorcom w utrwaleniu i praktycznej aplikacji zdobytej wiedzy.

Jak większość instrukcji odnoszących się do hodowli zwierząt uwagi „o pasiece albo pszczelniku” znaleźć można w części pierwszej – zamieszczone są w 24. punkcie partykularnym, który poświęcono „sprzętom gospodarskim” [38]. Po ograniczającym się do zaledwie akapitu wyliczeniu różnych narzędzi gospodarskich reszta rozdziału dotyczy instrukcji zakładania pasieki – „tego daru Bożego” [38] – i dbania o rój. Jak zauważył Antoni Podraza, pod względem dokładności w piśmiennictwie staropolskim fragmenty te ustępują tylko poświęconej wyłącznie pszczelarstwu broszurze *Nauka koło pasiek* Walentego Kąckiego z 1614 roku – badacz sugeruje też, że relatywnie mała liczba zapożyczeń z literatury obcej (które pojawiają się dopiero w wydaniu z 1679 roku i będą się ograniczać do inspiracji średniowiecznym podręcznikiem Krescencjusza) wskazuje na czerpanie przedstawionej wiedzy przede wszystkim z praktyki¹¹.

Tak jak to robi w wypadku owiec, bydła rogatego czy innych zwierząt omówionych w tekście, Haur dostarcza czytelnikom mnóstwa wskazówek praktycznych. Dokładnie opisuje, gdzie zakładać pasiekę, jak dokarmiać pszczoły i kiedy należy zbierać miód, jak chronić je przed innymi zwierzętami oraz ratować osobniki „słabe i zgłodzone” [39] – informacje te zresztą znacznie rozszerzy w drugim wydaniu książki. Nim jednak przejdzie do części praktycznej, podkreśla, że – podobnie jak wcześniej „pomieniony gołębiniec” [38] – pasieka nie wchodzi „w inwentarz ani w pewną intratę” [38], zamieszkujące ją zwierzęta nie podlegają tak pełnej kontroli jak inne istoty w gospodarstwie. Dysponują pewną niezależnością, a zysk z ich pracy zależy od uważności opieki, jaką zostaną otoczone. Zdaje się też, że ta niezależność budzi szczególne uznanie autora. Przykuwa uwagę dłuższy *passus* chwälący same pszczoły, który należy tutaj zacytować *in extenso*:

¹⁰ Podraza, Jakub Kazimierz Haur, 20.

¹¹ Podraza, Jakub Kazimierz Haur, 197–198.

By też które gospodarstwo mogło być do pracy i starania łatwiejsze, bez wszelkiego kosztu snadne jako koło pszczoł chodzić gospodarzom albo włodarzom. Albowiem rozkazować, napominać, do roboty na pańskie budzić, ani ich też jako robić mają uczyć nie potrzeba, bo tym Pan Bóg dał takową przyrodzoną cnotę i czułość, ponieważ według trybu i czasu swego, nie omieszkiwają z różnych specjalnych ziółek, a osobliwie z niebieskiej rosy, dla pokarmu i likworów, miód i wosk na chwałę Bożą i na potrzebę lekarstw ku wygodzie ludzkiej, ule każdego roku swą napęlniać robotą; do tego, jakiej ony mają swoje powinności, jaki jest u nich rząd, zgoda, w życiu pomierność i podział, jakie także swe mają strażniki, i dla żywności podjazdy, jako każdy rój swojej pilnuje i słucha matki, jako na się zarabiają na prowiant, a potem przy nich, jakie i ludzie mają pożytki rzecz zaprawdę podziwienia godna [38].

Fragment wyróżnia się na tle reszty traktatu. Haur w *Ekonomice* nie jest jeszcze dygresyjnym autorem *Składu* czy pisanego pod koniec życia *Merkuryjusza Polskiego* i właściwie nie pozwala sobie na tego typu przekrojowe uwagi. Podraza komentuje urywek jako „ciekawy”, wskazując jednak, że wyrażone w nim opinie do pewnego stopnia kłócą się z przytoczonymi później zaleceniami sprawowania intensywnej opieki nad rojem, a nawet wynajęcia specjalisty, który tym się zajmie. Badacz próbuje to wyjaśnić, zauważając, że wspomniana łatwość może wynikać z faktu pozo-
stawiania przez pszczoły w hibernacji przez pewną część roku¹². Jakkolwiek jest to koherentne rozwiązanie, wydaje się, że przytoczony passus należy też przeczytać zarówno w kontekście kulturowym nowożytnego postrzegania pszczoł, jak i jego relacji do reszty rozprawy.

Rzeczpospolita pszczoł

Kontekst jest istotny, gdyż chwalać organizację roju, Haur zdaje się uruchamiać jeden z dwóch głównych toposów kojarzonych z pszczołami w dawnej Europie – ich obraz jako zwierząt nad wyraz ludzkich, gdyż społecznie zorganizowanych¹³. Pojawia się on już u Arystotelesa i Pliniusza, jednak prawdopodobnie najbardziej

¹² Podraza, *Jakub Kazimierz Haur*, 198; [38–41].

¹³ Drugą ważną figurą była metafora pszczoły jako poety, zbierającego natchnienie i pomysły ze swoich lektur niczym pyłki kwiatowe, następnie przetwarzającego je w coś nowego i własnego, którą Haur zasadniczo ignoruje. Co do jej znaczenia zob. przede wszystkim: Juliusz Domański, „O dwu znaczeniach metafory pszczoły”, w *Philologica, litteraria, humaniora. Studia i szkice z dziejów recepcji dziedzictwa antycznego* (Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 2009), 89–104.

odpowiedzialny za rozpropagowanie tej idei w kulturze europejskiej był Wergiliusz, który w *Georgikach* opisuje wytężoną pracę robotnic i zauważa nawet, że w tych istotach „coś z boskiego rozumu mieszka i coś zgoła / Z niebieskiego eteru”¹⁴. Próby ich antropomorfizacji ułatwiała zresztą nie tylko ich społeczna natura, ale też zamieszkiwanie przez nie liminalnej sfery między przyrodą dziką a przekształcaną przez człowieka¹⁵.

W późniejszych wiekach rój jako metafora wspólnoty był nośny w kontekstach zarówno religijnych, jak i świeckich. Jak wskazuje Karen Raber, pszczoły i mrówki funkcjonują jako „tradycyjne modele moralności w literaturze renesansowej”, a ich „przedsięwzięcia” (*industry*) inspirowały „zazdrosne porównania ze społeczeństwem ludzkim”, na przykład u Milтона¹⁶. Rojem była zatem wspólnota Kościoła rzymskiego w tekstach katolickich, ale i u polemistów protestanckich¹⁷. Przeniesiony w kontekst polityczny motyw zgodnej pracy roju – złożonego z oddanych robotnic wykonujących wolę królowej – stanowił inspirację dla autorów poszukujących efektywniejszych modeli zorganizowania społeczeństw ludzkich¹⁸. Do tej drugiej grupy można zaliczyć i Haura, który docenia „rząd i zgodę” pszczół, a w drugiej edycji tekstu uzupełnia przytoczony tu wcześniej akapit o wyrażone wprost przekonanie na temat egzemplarycznej natury ich społeczeństwa, pisząc: „od pszczół, od mrówek trzeba mieć człowiekowi do pożywienia wzór i ten dobry przykład”¹⁹.

¹⁴ Wergiliusz, *Georgiki*, przeł. i oprac. Anna Ludwika Czerny (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1956), 80. Zob. Jonathan Woolfson, „The Renaissance of Bees”, *Renaissance Studies*, no. 2 (24) (2010): 283, <https://doi.org/10.1111/j.1477-4658.2009.00629.x>.

¹⁵ Woolfson, „The Renaissance of Bees”, 286.

¹⁶ Karen Raber, *Animal Bodies, Renaissance Culture* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2013), 131; tłum. własne – A.T.S.

¹⁷ Kościół może być ulem zgodnie i pokornie pracujących na wspólne dobro jednostek (jak widział to Ambroży – zresztą patron pszczelarzy – czy Augustyn), ale też pełnym rozgardiaszu skupiskiem bezwolnych istot (jak opisywał to holenderski teolog Filips van Marnix, autor satyry z 1569 roku *Ul Kościoła rzymskokatolickiego*), por. Nicole A. Jacobs, *Bees in Early Modern Transatlantic Literature. Sovereign Colony* (New York–London: Routledge, 2021), <https://doi.org/10.4324/9781003122371>.

¹⁸ Była to poręczna figura, bo umożliwiająca położenie nacisku na różne aspekty obrazu społeczeństwa. Gervase Markham (około 1568–1637) pisze o pszczolach jako „królewskiej rasie” (zob. Jacobs, *Bees in Early Modern Transatlantic Literature*, 2), z kolei Giovanni Bonifacio (1547–1635) w dedykowanym papieżowi Urbanowi VIII tekście *La repubblica delle api, con la quale si dimostra il modo di ben formare un nuovo governo democratico* z 1627 roku wskazuje pszczoły jako model społeczeństwa demokratycznego (zob. Woolfson, „The Renaissance of Bees”, 290–291). W literaturze polskiej zwraca też uwagę Krzysztof Opaliński (1609–1655), który krytykuje stosunek szlachty do mieszczan, sygnalizując, że lepiej pozwolić miastom na rozwój, by „pożytek czynili / Przykładem pszczół, które to dla swej wygody / Pracując, nam pracują i pożytek niosą”. Krzysztof Opaliński, *Satyry*, oprac. Lesław Eustachiewicz (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo – DeAgostini, 2005), 263.

¹⁹ Jakub Kazimierz Haur, *Ziemiańska ekonomika generalna* (Kraków: drukarnia Mikołaja Aleksandra Schedla, 1679), 136, <https://polona.pl/preview/9bdc0a97-4cf4-47bc-95b2-c92ba141e514> (dostęp: 29.02.2024). Podobnie widział to Sebastian Klonowic (1545–1602), który pisał: „i gospodar-

Czego jednak konkretnie przykładem mają być pszczoły według Haura? Autor zdaje się używać tej dość konwencjonalnej pochwały zwierząt, gdyż pasieka może uchodzić za model tego, co interesuje go w tekście najbardziej: dobrze zorganizowanego gospodarstwa. Owady zgromadzone w roju – przeciwnie do innych istot ludzkich i pozaludzkich opisanych w pozostałych punktach – zarządzają sobą samodzielnie i bez ludzkiej interwencji: nie trzeba im „rozkazować”, „napominać” czy „do roboty na pańskie budzić”, nie trzeba uczyć ich, „jako mają robić”. Działania innych opisanych w tekście zwierząt stają się przydatne dla człowieka dopiero wtedy, gdy ten pokieruje nimi lub dopilnuje ich. Ta sprawność i niezależność pszczół sprawiają również, że Haur zdaje się przyznawać ich wysiłkom pewną autonomię. Tak, ich praca służy „ludzkiemu pożytkowi”, ale też – jak ludzka – „chwale Bożej”. Choć praca pszczół przynosi korzyści ludziom, te jednak napędzają ule „swoją robotą” [38]. Stawia je to w pozycji innej niż pozostałe zwierzęta zamieszkujące gospodarstwo: te mogą być wykorzystywane do prac, jednak nie są to prace podejmowane przez nie z własnej inicjatywy²⁰.

Haur podkreśla także zdolność samoorganizacji, wyrażając zaciekawienie, a nawet zachwyt nad „rządem” zwierzęcych gospodarzy, ich „zgoda”, „pomiernościami”, „podziałem”, „strażnikami” [38]. Tak wyraźne uczłowieczenie pszczół pozwala również na potraktowanie ich działań jako możliwego wzorca dla działań ludzkich. Nie jest to oczywiście niespotykana sytuacja – zachowania zwierzęce bywały źródłem instrukcji moralnej dla człowieka, jak działało się to chociażby w bestiariuszach średniowiecznych. Jednak w tym wypadku zwyczaj pszczoł nie są ważne z racji możliwej interpretacji alegorycznej. Uznanie autora budziło to, co dostrzegał w trakcie obserwacji realnych, działających pozaludzkich istot: sprawność organizacyjna, ich podobne człowiekowi, ale zarazem obce oddanie pracy.

Czułość, czyli gospodarze ludzcy i pozaludzcy

To oddanie umożliwia podkreślana w tekście „czułość”, która pozwala pszczołom na działanie według „swego trybu i czasu”. Pojęcie „czułości” pojawia się już wcześniej w rozważaniach Haura, kiedy wspomniane zostaje jako cecha dobrego gospodarza-człowieka, który „powinien być naprzód bogobojnym, a potem czułym i dozornym w gospodarstwie” [Ar]. Wprawdzie „czułość” to – jak sugeruje fragment – zasad-

stwa uczą nas też zgoła / Mrówka i pszczoła”. Sebastian Fabian Klonowic, *Flis*, oprac. Michał Hanczarski (Kraków: Universitas, 2003), 38, w. 819–820.

²⁰ Na przykład owce i krowy dostarczają nie tylko pożywienia, ale też niezbędnego w uprawie roli nawozu, por. [4, 27, 30].

niczo *vigilantia*, czyli „czujność” (co podkreśla też „dozorność”), w dawnej Polsce może być również rozumiana jako *sagacitas*, „zdolność doznawania uczuć, wrażeń, wrażliwość”²¹. Powiązanie czujności z wrażliwością może skutkować troską o dane zjawisko, miejsce lub istotę, ale także próbą kontroli.

„Czułość” jest zatem niezbędna dla pszczół, gdyż w ich naturze leży ciągłe pozostawanie w ruchu. Pliniusz wskazywał, że „krzątają się i, jeśli tylko dopisuje im pogoda, nie tracą beczynnie ani jednego dnia”²², a Wergiliusz podkreślił ich wspólnotowe poświęcenie dla obowiązków: „Wszystkim jeden spoczynek, jednaki tryb życia: / Świtem wzlatują z ula; nigdzie opóźnienia, / Gdy wieczór w polach hasło do powrotu zmienia”²³. Jednak w *Ekonomice* podobnie zostaje też ukazany gospodarz, którego głównym zadaniem jest ciągły, pracowity i czujny ruch. Każda czynność – czy to związana z uprawą roli, czy opieką nad inwentarzem, czy zarządzaniem personelem ludzkim oraz infrastrukturą – wymaga więc jego uwagi i eksperckiej wiedzy. Nawet jeśli deleguje on pewne zadania na służbę, musi wciąż orientować się dobrze we wszystkich sprawach i w miarę potrzeby interweniować.

Obowiązkowość, która pszczołom dana jest „z przyrodzenia”, w człowieku musi zostać wyćwiczona, w czym pomóc ma właśnie książka Haura. Pomyślana jest tak, by zachęcać do ciągłego jej używania – instrukcje gospodarskie mają ułatwić sporządzanie inwentarza (który ma być regularnie aktualizowany), kalendarze pomagają czytelnikowi rozplanować i kontrolować swoje działania w poszczególnych miesiącach, zaś „modellusze” w miarę precyzyjnie nadzorować produkcję. Pomocne mogą być nawet te elementy tekstu, które czytelnikom współczesnym mogą wydawać się przezroczyste: numeracja stron, tytuły i śródtytuły rozdziałów, odsyłacze do innych partii tekstu – wszystko, co ma usprawnić nawigację w tomie.

Ta ciągłość działania – przejawiająca się także w nieustannej kontroli nad podległymi sobie istotami²⁴ – jest konieczna, ponieważ porządek, który wprowadza w swoim majątku gospodarz, nie jest czymś, co można osiągnąć raz na zawsze. Jeśli już udało się go ustanowić, wysiłek musi być skierowany na jego podtrzymanie. W obejściu „budynków tak pańskich, jako i gospodarskich doglądać i wcześniej poprawiać” [3], „ogrody wcześniej i słusznie sprawić i zasiać” [8], „łąki sieć i zbierać za pogód wcześniej”, a „stare podorywać, aby z nich lepsze i nowe były trawniki” [12]. Praca jest procesem ciągłym, a jej zaniedbanie rodzi ryzyko zniweczenia efektów okupionych ciężkim wysiłkiem, na co zwraca uwagę Haur, przywołując

²¹ „Czułość”, Słownik polszczyzny XVI wieku – edycja internetowa, <https://spxvi.edu.pl/index/haslo/47687> (dostęp: 01.03.2024).

²² Pliniusz, *Historia naturalna* (wybór), przeł. i oprac. Irena i Tadeusz Zawadzcy (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo, 1961), 145.

²³ Wergiliusz, *Georgiki*, 79.

²⁴ Widać to dobrze w zaleceniach związanych ze służbą ludzką, które w większości skupiają się na kontroli i dozorze pracowników, por. [30, 59–60, 71–72, 74].

obrazy zachwaszczonego ogrodu [9–10], podupadającego spichlerza, w którym ziarno zostało „przeszuflowane” przez „nocnych nietoperzy” [12], czy ogrodzeń, w których należy „dziury opatrzyć, wkoło pozagradzać” [16]²⁵.

Ład jako proces

Dlaczego zatem pszczoła? Jak sugeruje Haur, porządek jest pewnego rodzaju procesem, którego nie można przerwać, projektem, którego powodzenie zależy od ciągłego odsuwania jego ukończenia. Sugeruje też w ten sposób, że świat żyje, a przyroda nie jest biernym odbiorcą wysiłków człowieka – może odrzucić próby ujarznienia, zniweczyć pracę nieuważnego gospodarza lub wręcz obrócić jego wysiłki przeciw niemu. W tym świetle użycie przykładu pszczoły czytać można jako posłużenie się figurą może konwencjonalną, ale przez to czytelną dla ówczesnych odbiorców i jasno komunikującą zarówno rozpoznanie granic możliwości ludzkich, jak i postulat ich przekroczenia. Pszczele gospodarstwo i organizacja społeczna budzą więc „podziwienie”, gdyż dane jest im to, co czytelnicy Haura dopiero muszą osiągnąć.

Bibliografia

- Badyna, Piotr. *Obraz rodzimej przyrody dzikiej w kulturze staropolskiej. Wybrane zwierzęta łowne w dziełach ks. Krzysztofa Kluka i Jakuba K. Haura*. Toruń: Adam Marszałek, 2013. „Czułość”. Słownik polszczyzny XVI wieku – edycja internetowa. <https://spxvi.edu.pl/index/haslo/47687> (dostęp: 01.03.2024).
- Domański, Juliusz. „O dwu znaczeniach metafory pszczoły”. W *Philologica, litteraria, humaniora. Studia i szkice z dziejów recepcji dziedzictwa antycznego*, 89–104. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 2009.
- Haur, Jakub Kazimierz. *Oekonomika ziemianska generalna punktami partikularnemi, interrogatoryami gospodarskimi, praktyką miesięczną, modelluszami abo tabułami obiasniona* [...]. Kraków: drukarnia Mikołaja Aleksandra Schedla, 1675. <http://polona.pl/preview/755e4fd3-b06d-4ada-8396-855f7f21adf0> (dostęp: 29.02.2024).
- Haur, Jakub Kazimierz. *Skład albo skarbiec znakomitych sekretów ekonomiej mieszczańskiej* [...]. Kraków: drukarnia Mikołaja Aleksandra Schedla, 1693. <https://dbc.wroc.pl/dlibra/publication/153188/edition/110952/content> (dostęp: 28.02.2024).

²⁵ Szerzej o granicach zob. Kowalski, *Theatrum świata*, 261–263.

- Haur, Jakub Kazimierz. *Ziemiańska ekonomika generalna*. Kraków: drukarnia Mikołaja Aleksandra Schedla, 1679. <https://polona.pl/preview/9bdc0a97-4cf4-47bc-95b2-c92ba141e514> (dostęp: 29.02.2024).
- Jacobs, Nicole A. *Bees in Early Modern Transatlantic Literature. Sovereign Colony*. New York–London: Routledge, 2021. <https://doi.org/10.4324/9781003122371>.
- Jakóbczyk-Gola, Aleksandra. „Gabinety osobliwości natury. Barokowe ogrody w świetle kultury kolekcjonowania”. W *Obraz natury w kulturze intelektualnej, literackiej i artystycznej doby staropolskiej*, red. Elwira Buszewicz, Justyna Dąbkowska-Kujko, Aleksandra Jakóbczyk-Gola, Alina Nowicka-Jeżowa, 410–433. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2020. <https://doi.org/10.31338/uw.9788323546948>.
- Jakóbczyk-Gola, Aleksandra. *Ogrody zwierząt. Staropolskie zwierzyńce i menażerie*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego – Muzeum Historii Polski, 2021. <https://doi.org/10.31338/uw.9788323552130>.
- Klonowic, Sebastian Fabian. *Flis*. Oprac. Michał Hanczakowski. Kraków: Universitas, 2003.
- Kowalski, Piotr. *Theatrum świata wszystkiego i poćwiły gospodarz. O wizji świata pewnego siedemnastowiecznego pisarza ziemiańskiego*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000.
- Opaliński, Krzysztof. *Satyry*. Oprac. Lesław Eustachiewicz. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo – DeAgostini, 2005.
- Partyka, Joanna. *Między „scientia curiosa” a encyklopedią. Europejskie konteksty dla staropolskich kompendiów wiedzy*. Warszawa: Instytut Badań Literackich Wydawnictwo, 2019.
- Partyka, Joanna. „Skład albo skarbiec... Jakuba Kazimierza Haura jako źródło do badań nad społeczeństwem staropolskim”. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, t. 40 (1996): 81–91.
- Pliniusz. *Historia naturalna (wybór)*. Przeł. i oprac. Irena i Tadeusz Zawadzcy. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo, 1961.
- Podraza, Antoni. „Haur, Jakub Kazimierz”. W *Polski słownik biograficzny*, red. Kazimierz Lepszy et al., 311. T. 9. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1960–1961.
- Podraza, Antoni. *Jakub Kazimierz Haur: pisarz rolniczy z XVII wieku. Studium z dziejów polskiej literatury rolniczej*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1961.
- Raber, Karen. *Animal Bodies, Renaissance Culture*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2013.
- Ślęczka, Tomasz. „Przyroda w gospodarskich encyklopediach doby staropolskiej”. W *Człowiek wobec natury – humanizm wobec nauk przyrodniczych*, red. Jacek Sokolski, 85–106. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2010.
- Wergiliusz. *Georgiki*. Przeł. i oprac. Anna Ludwika Czerny. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1956.
- Woolfson, Jonathan. “The Renaissance of Bees”. *Renaissance Studies*, no. 2 (24) (2010): 281–300. <https://doi.org/10.1111/j.1477-4658.2009.00629.x>.

Andrzej Tadeusz Staniszewski – dr, pracownik Katedry Historii Literatury Staropolskiej Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego. Jego zainteresowania badawcze obejmują: teksty popularne w nowożytnej Polsce i Europie, dawny Kraków, badania nad piśmiennością oraz historią czytelnictwa, kulturowe funkcjonowanie zwierząt w dawnej Europie. W latach 2016–2019 kierownik projektu poświęconego literaturze popularnej w nowożytnym Krakowie, sfinansowanego w ramach grantu PRELUDIUM Narodowego Centrum Nauki. Brał udział w międzynarodowych konferencjach i warsztatach w Krakowie, Glasgow, Toronto, Birmingham i Berlinie. Publikował w „Terminusie”, „Kontekstach Kultury”, tomach pokonferencyjnych (ostatnio tekst w: *Writing Early Modern Loneliness*, eds. Thomas Clifton, Hannah Yip, 2025). W 2020 roku ukazała się jego książka poświęcona literaturze popularnej w dawnym Krakowie: *Historyje krakowskie. Funkcjonowanie narracyjnych tekstów popularnych we wczesnonowożytnej aglomeracji krakowskiej*. E-mail: andrzej.staniszewski@uj.edu.pl.

Andrzej Tadeusz Staniszewski – PhD, works at the Department of History of Old Polish Literature, Faculty of Polish Studies, Jagiellonian University in Kraków. His research focuses on early modern popular literature in Poland and Europe, 16th–18th century Kraków, literacy and reading studies, and the cultural role of animals in Renaissance Europe. From 2016 to 2019, he was the principal investigator of an NCN PRELUDIUM grant on popular literature in early modern Kraków. He has presented his work at international conferences and workshops in Kraków, Glasgow, Toronto, Birmingham, and Berlin, and published in journals such as “Terminus” and “Konteksty Kultury,” as well as in various post-conference volumes (most recently, a chapter in *Writing Early Modern Loneliness*, edited by Thomas Clifton and Hannah Yip, 2025). In 2020, he published his first book, *Historyje krakowskie. Funkcjonowanie narracyjnych tekstów popularnych we wczesnonowożytnej aglomeracji krakowskiej* [Stories of Kraków: The Functioning of Popular Narrative Texts in the Early Modern Agglomeration of Kraków], which explores popular literature in Renaissance Kraków. E-mail: andrzej.staniszewski@uj.edu.pl.